

„Csupa merő színház...”

Egy sikermodell a félmúltból

Kis verseskötet jelent meg 1913-ban, Bohóc sipka címmel. Valahogy eljutott Ady Endréhez is. Belelapozott, összefogta pár másikkal, és szokásosan tömör bírálatot küldött a Nyugatnak. Nem láthatott bele a következő évtizedekbe – de a jelenből megsejtette a jövőt, a lírikusban már portretizálta a színpadi szerzőt.

Ady, mint mindig, magáról is beszélt, önmagához mérte a siheder költőt, *Bókay János*t. Ennyi volt a mondandója: „Kedves, finom és elegáns poémák a Bókay-versek, írójuk szeretnivaló ifjú és én boldogan nézem, hogy dalosan, jókedvűen susogja el francia parkban azokat a fájdalmakat, amelyekért az én időmben a magyar polkra kellett járnunk”.

Mindössze huszonegy éves volt akkor az induló lírikus – aki később nem a költészetben tüntette ki magát. A hasonló nevű orvosprofesszor, a nagy gyermekgyógyász fia (és az édesanya második házassága révén az író *Ábrányi Kornél* nevelt fia), ifjabb Bókay János fényes darabírói évtizedében – nagyjából 1934 és 1945 között – is kedves ember, elegáns úr s akkor már ünnepelet szerző volt, mellesleg közismert bohém, akinek legfőbb szenvedélye a napi száz szál finom cigaretta. Meg a színház, persze a francia stílu. Az a vígjátéktípus, melyben dalosan, jókedvűen lehet elsusogni az életet; főleg a férfi és nő szerelemben viselt dolgait.

Viszonylag későn, negyvennégy éves korában mutatták be első fontosabb vígjátékát, aztán még pár esztendőnek kellett eltelnie, míg életének úgymond legdöntőbb fordulatáig jutott: a Vígszínház élére került. Akkor azt nyilatkozta sűrűn: minden, ami addig történt vele, csak előkészület volt. Nemsokára viszont már egyetlen szót sem volt hajlandó mondani színházról, igazgatói regnálásról: direktorsága pünkösdi királyságnak bizonyult.

A nagy nyüzsgést követően, 1945 után csönd volt körülötte. A (siker)irodalomba két színházi könyv hozta vissza őt még egyszer: a *Bohémek és pillangók* című, máig közkedvelt *Puccini-életrajz*, valamint a *János vitéz* színpadi pályafutását bemutató *Egy rózsaszál*. 1961-ben, hatvankilenc éves korában hunyt el, július 16-án, éppen a születésnapján.

Vígjátékai ma nehezen hozzáférhetők, régi újságokat, muzeális kéziratokat kell búvárolni értük. Az egyiket, a legjobbat azonban nemrég budapesti társulat játszotta, 1991 tavaszán tartott premierrel: jellemző módon egy színész, *Agárdi Gábor* rendezte a Várszínházban a *Négy asszonyt szeretek* felvonásait. Ez a darab – mintegy az összes többi képviselve – egyértelmű tanújele az írói világlátásnak és a dialógusépítő technikának. Tiszán vegyelemezhető a túlzottan is vágyott siker pezsgése. Bókay nem volt tehetségtelen színházi alkotó. Immár majdnem teljes feledésbe merült életműve a maga idejében megérdemelni látszott az életmű minősítést. A színműveiből süttö szemlélet és mentalitás szakmai és erkölcsi tanulságai ma is megszívlelendők: a színpadi szerző és a közönség, az író és a befogadó egy bizonyos kapcsolatformájának modellje rajzolódik ki. Mivel mindig élénk kritikai figyelem övezte, legalább két bírálói magatartásra, attitűdre is fény derülhet az alábbiakban. Az engedékeny *Schöpflin Aladáréra* és a kérlelhetetlen *Németh Lászlóéra*.

Bókay komédiái szinte egymásból fakadnak, egymás folytatásai. Színművei sorából csak egyetlenegy rí ki, *Az utód*, amely valóban minden tekintetben kivétel. Egyébként ál-

landó mintára készítette általában elsöprően sikeres műveit. Alapállása rokonszenves, színházcentrikus: „Nagyon sokat bízok a színésze... Mielőtt leülök színdarabot írni, előbb megkeresem a szereposztásomat. Megállapodom a színházzal, megbeszélem a szerepeket a színészekkel és csak miután megtaláltam a szerintem legideálisabb szereposztást, merem megírni a darabot. Már ott tartok néha, hogy azokra a külföldi színházakra is gondolok, ahol már darabjaimat játszották. Látok, hallok valahol egy színészt... rajta keresztül látom meg a problémát, amely köré a darab jegecesedik. Ha *Bajor Gizi* nincs, so-hase írom meg a *Feleséget*. Ha az ismeretlen *Karády Katalin* nem vacsorázik egy nyári estén véletlenül mellettem egy Duna-parti vendéglő teraszán és nem hallgathatom, nézhetem órák hosszat, talán nem születik meg bennem az *Első szerelem* Gabija...”

Az író egyik fő érdeme, esetleges mai játszhatósága mellett a legfőbb érv ez a színész-központság. Mai utódai általában legfőljebb csak álmodhatnak az ilyesfajta tervező elő-készületekről. Az idézetből – mely egy 1940-es cikk részlete – kitűnik: Bókay nem föltétlenül mutatkozott szerénynek. Akkor volt mire szerénytelennek lennie. Akiről *Deák Zoltán* azt írhatta ugyanebben az esztendőben a Film, Színház, Irodalom hasábjain, hogy „Páratlan Bókay-dömping – Európa színházaiban több mint száz városban játsszák darabjait”, az meg is engedhette magának, hogy osztrák, cseh, német színészekben – kissé még a posztmonarchikus színházi struktúrában – gondolkodjék. A színikritikus Németh László egyik bírálatának (melyben *Barabás Pál* vígjátékát, *A 2000 pengős férfi* címűt marasztalja el, mondván, az „sokkal inkább egy kétmillió pengős nő...”) ezért lehet egy félmondatban főként Bókay felé bökött tőrészűrésa ez: „...ki nem akarna vígjátékíróvá átképződni, mióta írónk vannak, akiknek egyszerre négy vígjátékuk megy a legközelebbi világvárosban...” Németh korábban már nem hagyott kétséget afelől, hogy szerinte „ha az ünnepelt pesti drámaíró a szerelemről ír: az is csak szatócsbolt”. (Ez a suhintás *Vaszary Jánost* is érte.) *Egyed Zoltán* a francia bulvárszínház 130 darabot gyártó csillagára, az utóbb a Concourt Akadémiába is beültetett író–színész–filmes sikeremberre utalva a magyar *Sacha Guitry* elnevezést adományozta Bókaynak – ám ő is célozgatott bohózatainak „anyagias természetére”: „Bókay rettenetesen szereti önmagát mint író. Nem tudom, de azt képelem, hogy állandóan kimutatást hord magánál külföldi előadásainak szériéseiről, és bámulusos, de abban a többi szerzőtől ő sem különbözik, hogy jobban szereti az 500-as számot, mint a 25-öst...”

Milyen darabokat adott is át a színházaknak Bajor Gizi „házaszerzője”, a kedvelt karakterszínész *Rajnai Gábor* legodaadóbb tisztelője? Megbízható kalauzaink a kritikusok. Schöpflin Aladár mondhatni valamennyi Bókay-premierről írt, a Nyugat (majd a Magyar Csillag) mellett általában a Tükörbe is. Akkoriban nem számított főbenjáró bűnnek, ha valaki két–három orgánumnak is adott bírálatot ugyanarról az előadásról. Természetesen a később „konzervatív haladár”-nak gúnyolt („megsírverselt”) Schöpflin pontosan föl-mérte, milyen közönség olvassa a Nyugatot és milyen a másik lapot, de az egymástól kö-zelítésben, stílushajlékonyságban különböző két írás egyike sem zárta ki a másikat. Hat-van évvel ezelőtt az sem keltett megütközést, hogy a Nemzeti Színházban több bemuta-tóval érdeklelt Németh László rendszeresen, zavartalanul ostorozta kritikáiban *Németh Antal* színházát. Az érdekszférák akkoriban is kiépültek – más volt azonban (a kulturális politikától a magánszínházak működéséig) az a közeg, amelyben az előfeltevések, köl-csönösségi és szembeállító viszonylatok, sorsokat fordító következtetések és következmények hatottak.

Az 1936-os *Megvédtem egy asszonyt* (Belvárosi Színház) sikert aratott, túl nagy feltű-nést Bókay mégsem keltett, mivel a két évvel korábbi regényeredeti alapján dolgozott. A jó tollú *Bisztray Gyula* épp akkora teret szentelt a műnek, amekkorát megérdemelt: „...talpraesett, kerek vígjátékötlet a megrögzött agglegényről, aki a női becsület védel-mében veszi el a féltett függetlenségét.” Már ekkor is kiteszik, hogy bár Bókay alapöt-letei igen jók, azokkal aztán – úgy a második felvonástól kezdve – alig tud valamit kez-

deni (Molnár *Ferenc* dörzsölheti a tenyerét: ő megmondta, hogy mindig itt kezdődik a baj, és a harmadikban jön a krach). Példánkban az addigiakhoz képest terjedelemre is kurta-furcsa harmadik részben szegény Bory Péter csak komoly jellemerőszak és egy jó adag írói cinizmus folytán szerelmesedik bele a férjét otthagyo Bakosnéba (Macába – Bókay szereti az ilyenféle „könnyű” neveket).

Ez a darab a Bókay-vígjátékok leggyöngébb vonulatából való. Hemzseg az eröltetett szöviccek garmadájától. Ma bizonyára előadhatatlan, akárcsak a *Ragaszkodom a szerelemhez* (1938, Belvárosi Színház), az *Első szerelem* (1940, Vígsház) és a *Hazudj nekem* (1941, Vígsház). Tökéletesen mindegy, melyikről írta (az 1940-esről írta) a toleráns Schöpflin: „Hézagok, apró repedések mutatkoznak az épületen...”

Az 1937-ben bemutatott *Szakíts helyettem* (Belvárosi Színház) ezzel a dialógussal kezdődik, midőn János, az inas lép be doktor Timár Ferenc rendelőjébe: „– Parancsol a nagyságos úr? – *Van még valaki a váróteremben?* – Nem. Már mindenkit kidobtam.” Igazán gyorsan csiholt nevetés! Kár, hogy az orvos a biztonság kedvéért még vissza is kérdez: „– *Kidobta a betegeimet?*” Persze nem – csak két könyvügnököt, egy autóügnököt és egy rádióügnököt.

A továbbiakban is fűrgén követik egymást a (szó)viccek, amelyeket főleg a nő és a férfi viszonyával kapcsolatos, nem épp mély bölcsekedés táplál. Például: „...ha meguntam volna, úgy kidobnám szegényt, hogy a szemem se rebbenne. Tudod te, öregem, milyen okos, erős és elszánt a férfi egy olyan asszonnyal szemben, akit már megunt?! Éppen az a baj, hogy szeretem...” Úgy fest, Bókay – erkölcsi értelemben, társadalmi lényként – határozottan férfiellenes, ilyképp inkább az asszonyközönségnél keresheti a gyorsabb és olvatagabb sikert. Darabjaiban mindig a nők a becsületesebbek, céltudatosabbak, eszesebbek, mélyebben érzők, a dolgokat elboronálók. A férfi mellékes személy, pusztá alany: vagy meg kell nőszülnie, vagy otthagyják. Vagy megérdemli a sorsát, vagy nem. Így is az ő baja, úgy is az ő baja.

Molnár Ferenc szellemessége, *Herczeg Ferenc* a jelent is historizáló előkelősége, *Szomorú Dezső* túlfinomult eleganciája meg sem kísérti e műveket. Ne is folytassuk az összehasonlító névsort, mert minőségileg megtévesztő. Bókay izlése sem közelíti meg az iméntiekét. Lili, akivel szeretője, Szegedi Miklós gyávasága folytán annak barátja, Timár doktor kénytelen szakítani, így fordul az orvoshoz, és ilyen választ kap: „– Szóval ismeri a nőket? – *Kicsit ismerem őket.* – A veséjükbe lát? – *Lehet így is mondani*”.

Doktor Timár Ferenc – nőorvos.

A *Szakíts helyettem* azt a befejezést szánja morális leleplezésnek, hogy végül Feri doktor lesz a szerető, Lili férje, Demján Sándor viszont nem válik, sőt a házibaráttra tukmálja nejének mindennapi társasági és nem társasági szórakoztatását, így ő maga békében, pizsamásan szivarozhat odahaza. Szegedi Miklós ügyvéd úr pedig megúszta. Ő egy nyertes férfi. Nyertes vesztes.

A Bókay-darabok állandó szociális közegében, a nem egészen legfelső felső tízezerben (amely talán még elérhető példa, minta a középső kétszázézernek) ez a dolgok menete: az egyik legfőbb gond, hogy az egyébiránt kiváló szerető az ebéd utáni ledőlés óráiban is vallomások követelésével zargatja a szunyókálót; a másik legfőbb gond, hogy mikor kezdődik a Davis Cup (azaz a *déviszköp*) mérkőzés a Szigeten. Ebben a végül is simogató életanyagban Bókay szereti a polgári közönséget jólesően irritáló, de nem sebző – társaságilag épp megengedett – szavakat. Minden lehető alkalommal leírja, kimondatja: *szerető*; a szeretőd vagyok, a szeretőd, igenis a szeretőd!

Alakjai sokszor fejtegetik – ez lesz egy újabb írói bűvszó –: a férfinak vagy a nőnek (első sorban a férfinak) jogos szüksége van a házastársa „kontratípusára”. Remek, meggyőző szó! De nem jön rosszul az sem, ha a Lilivel szakítani óhajtó Feri „Vége köztünk mindennek!” felkiáltására az asszony így reagál: „Anarchia! Bolsevizmus!” Már mint a szeretősi játékszabályainak fölírása. Az író a „vörös rémet” könnyedén bepolitizálja az ágyba.

Schöpflin a szokásos véleménycsomagolgatása ellenére ezúttal is a vígjáték lényegére tapintott: figuráival „szinte per tu vagyunk... Képtelen a kiindulópont, mely azonban mulattató bonyodalom kiindulópontja tud lenni; légüres térben lejátszódó cselekvény, amelyben azonban benne van a polgári morál szatírája... Nem tudja még olyan olajozottan használni (*a francia bohózat mintát – T. T.*), vannak kisiklásai, de végeredményben eléri célját, a mulattatást. Közben elárulja azt is, hogy van morális ítélete, olyan, amelyet a közönség vall, ha nem is mindig követ”. Ebben az utolsó mondatban világosan kifejeződik a Bókay-művek optikai kettősjátéka: bírál is, nem is. Villámlik a tekintete, s közben kacsint.

Az 1938-as *Rossz asszonyról* szólva mintha csak tovább írná Schöpflin Aladár a bírálatot – nem is kell újra mártania a tollát: „Nem hatol mélyre sem jellemrajzban, sem hőmérsékben, szórakoztatni akar, nem felrázni vagy megdöbbeníteni, játszik témájával, színpadi pedigrijű alakokat apró vonások felrakásával élethűvé igyekszik tenni, ismerős helyzeteket felfrissít, tudja, hogy a közönség vonakodik a nagyon újtól és merésztől, ezért nem is nagyon keresi az újságot. Erkölcsi ítélete könnyedén liberális, megmutatja a mélyebb lelki erkölcs fölényét a társadalmi konvenció fölött, de nem hangsúlyozza túl az ítéletet, megadja a magáét a túlsó oldalnak is...” Ezt a kettősséget Ady hajdan Molnárra olvasta rá, dicsérve az igenként hangzó nem (vagy a fordítottja) kimondásának korfestő, megvesztegető ügyességét.

A *Rossz asszony* története ennyi: dédelgetett úrifíú és szegény gépirólány összeszerel-mesednek, de többoldalú ellenzéssel kell megküzdeniük. A *Feleségről* (Nemzeti Színház Kamaraszínháza) sem mondhat mást 1939-ben Schöpflin: „Csalódásig hasonlít mintáihoz...” E mintát a korszak magyar filmje a színházat megelőzve préselte a tudatba.

Az eddig említett fogyatékoságok rontják a *Négy asszonyt szeretek* (1940, Nemzeti Színház) vígjátéki hatékonyságát is. E reprezentatív darabban a hirtelen karriert befutó építész főszereplő, Gábor – akinek a cím egyben a vallomása is – ilyen „ajándékba kapott” bölcsességekből okulhat: „...a szerető változó, a feleség állandó. Olyan, mint egy öböl, amelybe visszafut a hajó idegen vizekről, friss honvágygal telve. A feleség erős... Ugyanazzal tartja meg férjét, ami miatt az hűtlen lett hozzá. Megcsalta, mert megszokta – megtartja, mert megszokta. Ez csak logikus?” Logikus. De a nyitott házasságok mai világában sem feltétlenül tanácsos az öböl-elmélettel előállni. Ahol ez morálfilozófiának kevés, ott költészetnek sok (a két összevetett szó idézőjelbe értendő).

Bár a darab kulisszaszerűségét jól látta, a hűséges Schöpflin a szándék nemesebb elemeire vetette a hangsúlyt: „...az az érzésünk, Bókay nem bohózatot akart írni, hanem magasabb típusú vígjátékot...” (Erre vallhat az is, hogy Dobay Gábor nevének hangalak-jából a Bókay János nevet: talán a Bajor Gizi iránti vallomásokot halljuk ki.) Németh Lászlónál nincs mese, „az irodalom konzerváló szere nélküli romlékony gyümölcs” az ő asztalán a darab. Humorának frivolságát is kipécézi: „...a műbútorgyáros minden hasonlatát az asztalosiparból veszi – ki nem tartja elragadónak? S amikor potrohosodó aglegény létere a nőcskének úgy ajánlja magát, hogy öreg gyalu jól gyalul, még a fiatal leánykák is értik, hogy a gyalu kicsoda voltaképp. Ilyen gyalu van a darabban vagy kétszáz...” Mégsem tagadja – bárha viszolyogva fogadja el –, hogy Bókay művének a korábbiakhoz hasonlóan dupla erkölcsisége ér valamit, s ha nem is időálló alkotás: jó színházi portéka a *Négy asszonyt szeretek*.

Megfelelő dramaturgiai beavatkozásokkal napjaink komédiát kereső magyar színháza ama kiindulópontra építhet (a Várszínház próbálkozására emlékezve: építhetett volna). Az egykori lakáskérdés, lakásnyomorúság és a mai lakótér-szükség egymás keserves paródiái. A darabban Gábor és Magdi egyszobás, kicsinyke bérleményüket, melynek a bérével is adósak, úgy rendezik be nem kevés műszaki leleménnyel, hogy gombnyomásra az íróasztalból tűzhely, a szekrényből ágy, az égadta világon sehová nem nyíló „ajtóból” „másik szoba” lesz. Ezzel a fényűzéssel csalják lepre a bőkezű munkaadót, Vállay

bútorgyárost, az öreg gyalut. Szerepében *Csontos Gyula* csinált annak idején „briliáns kóklermutatványt”. Az első felvonás látványos és mulatságos színpadi technikája szcenikailag is vonzerő.

Mivel ez a darab rögzült bele legkevésbé Bókay állandó vígjátékszínterébe, szociális környezetébe, könnyűszerrel s eleve ironikus felhangokkal billenthető át égetően aktuális problémájával, a lakáskérdéssel a jelenbe. (Igaz ugyan, hogy a tíz-tizenöt évvel ezelőtti „lakás-dramák” helyét is a hajléktalanság drámái veszik át egyre inkább a magyar színpadokon. Másfél-két évtizede *Bereményi Géza Léghőmérő* című színművének kiskatonája azért járt – a stációs dráma szabályai szerint – ajtóról ajtóra, hogy valamelyik lakásba befogadják őt és menyasszonyát albérlőként. Mára a potenciális hajlékadók egy része is utcán lenne, fedél nélkül. (Az Új Színházban ma már a *Csongor és Tünde* is hajléktalansági dráma – az is –, a hajlékra gúnyral utaló *Üllak* címen.)

A *Négy asszonyt szeretek* mellékszereplői is karakteres mulattatást, perszifláló színeket biztosíthatnak. Dugógyárosról esik szó, a ki nem vacak kis dugókat, de egyenesen pezsgősdugót forgalmaz! Időtlenül jellegzetes a kokott, a gépíró, a szobalány stb. Ami pedig a legfőbb – a darab Bajor Gizi játéka miatt színháztörténetileg is számon tartott bravúrja –: egy kiváló színésznő négy szerepet alakíthat. Gábor ugyanis négy különböző személyben szereti (a külvilág megtévesztése és saját egzisztenciájuk rendezése céljából) a maga egyetlen feleségét. A megnégyszerezett női figura: a nem identitásos, a kényszerűen megosztott, a mímelésekben élő ember, akinek legalább megmaradt a groteszkumra fogékony humora. Bár a darab a harmadik felvonásra veszít lendületéből, az életkedv, az életerő középfajú színműveként is fölfogható.

Az a darab, amelyben Bókay János végre „komoly problémát dob fel” a Vígszínház színpadára, *Az utód* volt 1942-ben (megint egy nagy formátumú Csontos-„kóklerséggel” az *előd* figurájában). Más-más megfogalmazásban több bíráló leírta: „a probléma kifejezetten lélektani.” Közelebbről, *Thurzó Gábor* szavaival: „Elmenni nagyon nehéz dolog.” Távozni a tevékeny élet, sőt az élet terepéről. Az öreg professzor szándéka szerint unokája férjének adja át kutatóműhelyét, miközben a körülmények sajnálatosan nélkülözik – kisszerű adjunktusi ármánykodás következtében – a generációváltás méltóságát. Bókaynak „legtisztább és legszükszavúbb” munkája ez, még Németh László is úgy látja: „Gyári vígjátéktrükk helyett egy szemernyi költői igazság ragyog a kipróbált színpadi munkában.” A sok férfiszerep bizonyos társulati, szerepköri feszültségekkel teli viszonyok közt lehetne jó lecke színházaink számára. Érdekes, értékes a dráma, tény azonban: drámairodalmunk ismertebb, gyakrabban elővett, magasztosabb tárgyú generációs drámái – Némethől például *A két Bolyai* – elszívják előle a levegőt. Pedig biztató lenne újra kísérletezni vele: találó bemutatása a nemzedéki bipolaritásnak.

Gyárfás Miklós egy indulatos cikke így dörgött 1969-ben: Bókay „megfelelően ismerete a mesterség alapműveleteit. Jelent-összeadásban, kivonásban, hatás-szorzásban, osztásban *Shaw-val* éppen olyan jogosan érezhette magát egyenrangúnak, mint ha *Fodor Lászlóval*, Vaszary Jánossal vetette volna egybe színpadtechnikáját. Bókay János éppen úgy fejszámolóknak tekintette *Shaw-t*, mint *Ambrus Zoltán*, *Kosztolányi Dezső* vagy *Karinthy Frigyes*. Nem vette észre a szédületes különbséget, ami a számtan és a matematika között van”.

A nagy példakép, George Bernard Shaw oldalán tartott Gyárfás-védőbeszéd helyesen állítja: a számtan kevesebb a matematikánál. Bókay János, a számtan embere jól számoló darabokat írt – ami mégiscsak eredmény a rosszul számoló darabokhoz képest.